

איינשטיין והדת: פיסיקה ותיאולוגיה

משה (מקס) ימר, תירגם מאנגלית: בן ציון הרמן.

הוצאת אוניברסיטת בר אילן, ידיעות ספרים, 208 עמ'.

אליה ליבוביץ, בית הספר לפיסיקה ולאסטרונומיה, אוניברסיטת תל-אביב

ממדף
הספרים

הוא תחום הדת והתיאולוגיה. אנשים דתיים רבים, בני כל הדתות, והמוני בני האדם נוספים ברחבי העולם שמאמינים באלוהים במובן זה או אחר, מוצאים באיינשטיין אילן גדול מאוד להיתלות בו.

ואמנם, איינשטיין לא נמנע מלהשתמש במושג אלוהים. הוא גם תיאר את עצמו בהזדמנויות שונות כאדם בעל אמונה דתית. ולאיזה סעד רוחני לאמונתו יכול אדם מאמין ליחל יותר מאשר לאמירות של גדול המדענים של המאה ה-20, המרמזות על קיומו של אלוהים, ועל העובדה שאותו

ענק מדעי, על פי עדות עצמו, הוא קולגה מאמין דתי? זו הסיבה לשכיחות הגדולה של השם איינשטיין בדיונים שעניינם דת ואמונה. פילוסופים שמתעניינים בשאלות דת ומדע, כוהני דת המחפשים פרשנות מודרנית לאמונות ולכתבים עתיקים, וכמובן התעשייה הכבדה של חזרה והחזרה בתשובה בעולם היהודי ובעולם הנוצרי, כולם מרבים בציטטות מדברי איינשטיין, חלקן בדוקות ומהימנות אך לצדן גם כאלה שמצוצות מן האצבע. והעיסוק ברמות שונות של שטחיות או עמוקות בפרשנות של אמירותיו - האמיתיות או המדומות - על אלוהים, דת ואמונה, גדול ורחב מני-ים.

פרופ' מקס ימר, פיסיקאי ומדען בעל שיעור קומה בינלאומי, קיבל על עצמו משימה לנסות ולהחזיק את השור בקרניו. בהקדמה לספרו הוא כותב "אף אחת מאותן ביוגרפיות (...) אינה מספקת תמונה ראויה (...) של (...) אמונתו הדתית". לטענתו, "התפקיד שמילאו סנטימנטים דתיים והגות תיאולוגית בכל מהלך חייו של איינשטיין (...) היה חשוב בהרבה ממה שעולה מכל הביוגרפיות הללו". ימר שם לו למטרה בספר זה "להוכיח את הטענה הזאת".

אלברט איינשטיין, גדול המדענים, לא נמנע מלהשתמש במושג "אלוהים", ולעתים גם תיאר את עצמו כאדם בעל אמונה דתית. אבל האם אכן האמין איינשטיין בקיומו של אלוהים, ואם כן - באיזה אלוהים בדיוק? אליה ליבוביץ על ספרו של משה ימר, "איינשטיין והדת"

פרק ח' בספר "תהילים" עוסק בנפלאות העולם ובנפלאות האדם. בפלאי הטבע הוא מגלה את טביעת אצבעותיו של אלוהים, ואילו היכולות המופלאות להבין את מסתרי הטבע, שהוא מזהה בבני אנוש, מביאות אותו להכריז על האדם (פסוק 6): "ותחסרהו מעט מאלוהים". אין ספק שבכל ההיסטוריה האנושית לא נמצא אדם ראוי לאפיון הזה של משורר תהילים יותר מאשר אלברט איינשטיין. זהו האיש שהתקרב יותר מכל אדם אחר למעמד שאותו מתאר המשורר בביטוי (פסוק 7): "ותמשילהו במעשה ידיך". ומכל מקום, לאיינשטיין בוודאי אין מתחרים כנשוא הסיפא של פסוק 6: "וכבוד והדר תעטרהו".

אלברט איינשטיין הגיע למדרגת סגן אלוהים לא רק בגלל משמעות עבודתו, שבה הנחיל לבני המין האנושי תובנות מהפכניות על מושגי היסוד של המציאות הפיסיקלית ושל מבנה הקוסמוס כולו: הוא גם נתפס ככזה בעיני בני אדם: הלהיטות לשמוע או לדעת מה אמר על נושא כלשהו לא נתקרה עד עצם היום הזה. היקף הספרות והכתיבה העיתונאית העוסקות באיינשטיין או מזכירות את שמו, אינו נופל כנראה מהיקפה של הספרות המקצועית-אקדמית אשר עוסקת בתורתיו הפיסיקליות. אחד מתחומי התרבות האנושית שאינם פיסיקה, ושבו האיש איינשטיין ודבריו מעוררים התרגשות גדולה במיוחד,

למרות מעלותיו התרומיות של הספר כמסמך מלומד ומקור שופע של מידע ושל מחשבה, נראה לי שמשימתו העיקרית לא הושגה. המחבר הצהיר על כוונתו להנהיר באמצעות הספר הזה את עמדתו התיאולוגית של איינשטיין ולהציג בצורה ברורה את השקפת עולמו כאדם מאמין. הספר מציג ציטטות של איינשטיין בנושאים אלה, ואין סוף פרשנויות שלהן מאת יהודים ושאנים יהודים רבים.

דעתו של מחבר הספר עצמו - הצגת עמדה עקבית וכוללת של אמונתו של איינשטיין כפי שימר מבין אותה - אינה כלולה בו. על כך יש להצטעה, שכן יכולותיו הסגוליות וכישוריו של המחבר היו נותנים תוקף מיוחד לפרשנות אישית שלו אילו היתה מוצגת במפורש. אפשר עם זאת למצוא בספר רמזים, ואף הכרזות מפורשות של המחבר על פירוש שהוא עצמו נותן להתבטאויות שונות של איינשטיין, אך לכלל הצגה כוללת חד-משמעית וסיכום ממצה של פרשנותו לדברי איינשטיין אין הוא מגיע.

המהדורה העברית של הספר היתה ראויה להגהה נוספת, לעריכה מיוחדת ואולי גם לתוספות משמעותיות על חשבון חלקים שיכלו להיות מוצאים ממנו. ייתכן שנבצר מן המחבר לטפל מחדש ובתשומת הלב המיוחדת שהיה כדאי לתת למהדורה העברית. לכן, דברי הביקורת הבאים אינם מוסבים על המחבר אלא על היצירה כיישנות כשלעצמה, כחיבור עברי המוגש בעיקר לקוראים במדינת ישראל.

הבנת הנקרא של כל טקסט תלויה באופן ניכר ברקע החינוכי של הקורא, באווירה התרבותית שבה חי ושאותה הוא נושם, ובמידה רבה אף במבנה הפוליטי ובכוחות החברתיים הדומיננטיים במדינתו. גם לאחר קריאת הספר, ואולי במידה מסוימת בגללה, קורא ישראלי שרגיל במושגים דת, אמונה ואלוהים, כפי שהם נמצאים בשימוש בשפה העברית במדינת ישראל, עלול לטעות טעות גדולה בהבנת דברי איינשטיין.

עם סיום הקריאה, נשארתי עמימות לגבי השאלה האם על בסיס אוסף הדברים הגדול שמוגש לקורא בספר ניתן להסיק עמדה ברורה ועקבית שהיתה לאיינשטיין בנושאים המתוארים במונחים כאלה, ואם כן מה! לעתים אף נדמה שהעמימות בספר בעניין זה נטועה בו ביד מכוון. ובהיעדר

אך זהו רק פן אחד של תכלית הספר. על פי עדותו בהקדמה, "החיבור (...) אמור לבדוק לא רק עד כמה העמיקה הדת להשפיע על איינשטיין (...) אלא גם (...) עד כמה העמיקה עבודתו המדעית (...) להשפיע על חשיבתו התיאולוגית". נוסף לכך, חלק נכבד של הספר עוסק לא רק בהשפעה ההדדית בין איינשטיין הפיסיקאי לאיינשטיין התיאולוג, אלא בהשפעה הרבה של הפיסיקה של איינשטיין על תיאולוגים מודרניים ועל הגותם של אנשי דת ופילוסופים של הדת בסוף המאה ה-20 ובמאה ה-21. הפרק השלישי, האחרון, מוקדש במפורש לעניין זה אולם גם שני קודמיו עוסקים או נוגעים בו לעתים תכופות. ימר ניחן בכל הכישרים לכתיבת הספר הזה. הוא זכה להכיר אישית את איינשטיין ולשהות במחיצתו, אם כי הוא מודה (ואף מצר על כך) שמעולם לא שוחח עמו בענייני דת ותיאולוגיה. המחבר הוא פיסיקאי דגול בזכות עצמו, בעל רקורד מרשים של הישגים במחקר ובהוראת פיסיקה ופילוסופיה של המדע. הוא פעל גם בבניית תשתיות אקדמיות וארגוניות לחינוך ולמחקר מדעי, בפרט באוניברסיטת בר אילן, שבה כיהן גם כרקטור וכנשיא. ספרים מפרי עטו שבהם הציג וניתח מנקודת מבט פיסיקלית והיסטורית כמה ממושגי היסוד של הפיסיקה - כגון מסה, כוח, מרחב, תורת הקוונטים ועוד - משמשים עד היום אבני פינה בתחום ההיסטוריה והפילוסופיה של הפיסיקה.

הספר הנוכחי הוא עדות מרשימה למלומדות של מחברו. פרק ההערות ומראי המקום שנספח לטקסט העיקרי של הספר תופס 30 עמודים שלמים, כתובים בכתב צפוף וקטן. כל מי שמעוניין במידע בדוק, מהימן ואחראי על התבטאויות או על התייחסויות כתובות של איינשטיין לנושאי דת ותיאולוגיה, וכן גם על פרשנויות שונות של התבטאויותיו שניתנו במהלך השנים מפי אנשים חושבים ו/או בעלי מעמד בעולם האקדמיה, הדת והפילוסופיה - הספר הזה הוא מקור חסר-תחליף עבורו.

הספר נכתב במקורו באנגלית והתפרסם כבר לפני שמונה שנים; המהדורה העברית רואה אור לראשונה רק השנה, והיא תרגום הטקסט האנגלי בידי בן ציון הרמן. הקורא העברי לא זוכה בה לשום בנוס על פני עמיתו קורא האנגלית - פרט להקדמה למהדורה העברית שתתפרסם לספר פרופ' משה קווה, נשיאה הנוכחי של אוניברסיטת בר אילן.

אמירות יותר ברורות ונחרצות, הקורא הישראלי נאלץ להישען על הבנתו ותפיסתו-שלו את המושגים דת, אמונה ואלוהים - ואולם משמעות המושגים האלה בהקשר הישראלי רחוקה מהמשמעות שנותן להם איינשטיין כרחוק מזרח ממערב.

מאמר קצר זה איננו אכסניה להצגה מעמיקה של משמעות המושגים "דת", "אמונה" ו"אלוהים" בהווה הישראלית, והעמדתם מול המשמעות שנותן להם איינשטיין. כאן נוכל רק להביא שתי דוגמאות למכשלה שעלולה, בגלל הבדל משמעויות זה, ליפול בהבנת איינשטיין גם לאחר קריאת הספר. אין צריך לומר שהשימוש כאן בביטוי "מכשלה" הוא כמובן יחסי. הוא מבטא למעשה פרשנות מסוימת אחת שניתנת לדברי איינשטיין, זו של כותב שורות אלה עצמו.

האמירה המצוטטת ביותר מדברי איינשטיין בנושא הדת היא "מדע בלי דת צולע, דת בלי מדע עיוורת". גם בספר הזה היא מופיעה כמה פעמים, כולל בדברי ההקדמה שכתב לספר נשיא אוניברסיטת בר אילן. זוהי אולי הראיה הניצחת ביותר שנותנים בני אדם, בני כל הדתות, לאמונתם או לטענתם שאיינשטיין היה אדם דתי.

אבל צריך לשים לב לעובדה הגלויה לעין שמש, שאיינשטיין איננו מציין מהי הדת שבלעדיה לדעתו המדע צולע. הדת שעליה מתייחס איינשטיין בכל אמירותיו היא תמיד דת גנרית; איינשטיין מעולם לא התכחש ליהדותו, אולם באותה עת מעולם לא ציין את הדת היהודית, ובוודאי לא כל דת אחרת, כמושא התבטאויותיו על דת. אחת המשמעויות המובהקות ביותר של המושג "דת", כפי שמשתמשים בו אנשים דתיים בני כל הדתות (אולי אפילו רובם המכריע) היא שלילת כל הדתות האחרות. ההיסטוריה האנושית, כולל במאה ה-21, רוויה בדם של בני אדם שזוהו כנאמני דת אחת בעיני מחזיקים בדת אחרת. אין צריך לומר שבני דת משה בעבר ובהווה, ובוודאי בישראל 2007, ולא רק כאלה שמציתים אש בבית חברת קבורה שעורכת לוויית שלא לפי השקפתם, אינם יוצאים מכלל זה.

העקביות שבה איינשטיין מקפיד לא לתת לעולם שום שם פרטי ל"דת" שהוא מדבר עליה, גם היא מבטאת שלילה דומה; גם דתו של איינשטיין שוללת את כל הדתות האחרות, אם כי לא באופן שהיה מביא את

איינשטיין לצאת במלחמות נגדן. לכן שמחתם של יהודים ונוצרים, ואולי גם של מוסלמים, שמוצאים באיינשטיין תנא דמסייע עקרוני לפחות לדתיותם, אין לה כלל על מה לסמוך. באי ההבהרה של האבחנה הקטגורית בין דתו של איינשטיין לבין כל דת ספציפית, יש לכן משום פוטנציאל למכשלה גדולה.

ההתבטאות המפורסמת ביותר של איינשטיין בקשר לאלוהים היא המשפט "אלוהים לא משחק בקוביה". אמירה זו היא אחת העדויות שמוצאים אנשים מאמינים רבים, חלקם הגדול אף רווה מכך נחת מרובה, שגם איינשטיין הגדול האמין באלוהים. דוגמה נוספת אחרת ניתנת בעמ' 19 בספר: שם מסופר על קונצרט התזמורת הפילהרמונית של ברלין, בניצוחו של ברונו ולטה, שנערך ב-12 ביולי 1930 ושבו ניגן הסולן יהודי מנוחין. בתום הקונצרט, בסערת ההתרגשות שעוררו בו המוסיקה והביצוע הנפלא של הכנה, עמד איינשטיין, חיבק את מנוחין וקרא: "עכשיו אני יודע שיש אלוהים בשמים".

הספר מצטט ברוחב יד אמירות נוספות אחרות בדיבור או בכתיבה, שיש בהן התייחסות מפורשת של איינשטיין לאלוהים; ויש בספר גם דיון מסוים במשמעות מושג האלוהים של איינשטיין. הספר מביא פרשנויות של איינשטיין עצמו, כגון הדמיון שהוא מוצא בין אלוהים שלו לבין זה של ברוך שפינוזה. פרשנויות נוספות שהציעו אנשים רבים, יהודים ונוצרים, מובאות אף הן בספר. גם המחבר נותן רמזים פה ושם על הבנתו שלו כיצד תפס איינשטיין את המושג הזה.

ועם כל זאת, בתום הקריאה בספר, העמימות, שלא לומר המבוכה ואולי אף אי-ההבנה, נשארת בעינה. עד כדי כך שאפילו נשיא אוניברסיטת בר אילן יכול לכתוב בהקדמתו לספר: "המדען הדגול הזה (...) היה סמוך ובטוח ש (...) התהייה (האנושית) (...) אינה יכולה להתכחש לקיומו של כל יכול טמיר ונעלם". כמו כן הוא מדבר באותה הקדמה על "תפיסתו היסודית של איינשטיין בדבר ההרמוניה בין אמונה בבורא עולם ובין הגישה המדעית".

לדעתי, אין דבר רחוק יותר באלוהיו של איינשטיין מאשר התארים "כל יכול" או "בורא עולם". בכל הציטטות המרובות בספר מדבריו של איינשטיין המתייחסים לאלוהים, אין זכר לשימוש בשום תואר של אלוהים שיכול להתפרש כקירוב כלשהו למושג "כל יכול". איינשטיין

הקונצרט "עכשיו אני יודע שיש אלוהים בשמים", לא היתה בכך הבעת עמדה תיאולוגית יותר מאשר בקריאתו של אוהד בית"ר ירושלים ששאג מן היציע "יש אלוהים" לנוכח השער המופלא שכבש שחקנו האהוב לנגד עיניו.

המאמר הופיע לראשונה במוסף "ספרים" של עיתון הארץ בתאריך י"ח בכסלו תשס"ח.

למעשה אומר כמעט בפירוש שאלוהים שהוא מאמין בו אינו יישות שהמושג "יכולת" יכול בכלל לחול עליה. אלוהיו בוודאי גם איננו בורא העולם.

ייתכן שכותב ההקדמה השתמש בביטויים אלה כמטבעות לשון בלבד, ואולם עבור הקורא העברי הממוצע יש בשימוש כזה פוטנציאל לאי-הבנה הגדולה שהספר כולו איננו מונע אותה. כשאינישטיין קרא אחרי